

Антропологічно-есхатологічна парадигма християнських апологетів.

Частина II

священник Олександр Хорошко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2020-8-73>

Одним з головних питань, які хвилювали людство протягом всієї його історії, було питання про те, що таке є людина, яке її призначення. Залежно від відповіді отримували обриси мета і сенс життя. Протягом багатьох століть створювалися різні філософські системи, які намагалися дослідити природу людини. І всі вони були помилковими. Це пояснюється тим, що усі ці філософські системи, через вузькість мислення, не могли розглянути людину у всій її повноті. Лише з відкриттям у всій повноті Божественного Одкровення в Особі Господа Ісуса Христа стало можливим розуміння людини як створеної за Божественним задумом, що має цілком особливе призначення. Для того, щоб зрозуміти процес становлення істинного вчення про людину, потрібно вдатися до творів перших богословів християнського світу – ранньохристиянських апологетів. Вони, на відміну від мужів апостольських, які свої твори адресували переважно до християн, вели полеміку з язичницькою аудиторією, що наклало відбиток на коло розглянутих ними проблем. Головним завданням апологетів було розкриття основних істин християнства – істина буття Божого, істина безсмертя душі людини і істина Божественного Одкровення, оскільки саме ці положення становлять основу християнської релігії. Апологети формували нову, християнську культуру з її абсолютно особливою антропологією та есхатологією. Таким чином, будучи в багатьох питаннях першопрохідцями, вони проклали шлях для подальшої християнізації еллінізму і формування цілісної системи християнського богослів'я. В статті простежена специфіка становлення святоотцівського вчення про людину, мету її життя на землі та загробне існування на основі творів ранньохристиянських апологетів II – III ст. Зважаючи на обсяг статті, автор вдався до її умовного поділу на три частини. Подана друга частина присвячена розгляду питань, що стосуються есхатології, яка займає у богослів'ї християнських апологетів центральне місце.

¹ Продовження. Початок у № 7 (2019).

Ключові слова: есхатологія, Друге Пришестя, воскресіння, суд, антихрист, Царство Небесне, апокатастасис.

Постановка проблеми. Питання про те, що таке є людина, яке її призначення було одним з головних питань, які хвилювали людство протягом всієї його історії. Упродовж багатьох століть створювалися різні філософські системи, які намагалися дослідити природу людини. Однак усі вони, через вузькість мислення, не могли розглянути людину уповні і були помилковими. Лише з відкриттям у всій повноті Божественного Одкровення в Особі Господа Ісуса Христа стало можливим розуміння людини як створеної за Божественним задумом, що має цілком особливе призначення.

Для того, щоб зрозуміти процес становлення істинного вчення про людину, потрібно вдатися до творів перших богословів християнського світу – ранньохристиянських апологетів. В творах апологетів, як і в усіх творах святих отців та церковних письменників, відсутнє цілісне системне вчення про людину. Основним завданням святоотцівського богослів'я була розробка догматичних питань, тому й вчення про людину в ньому розглядалося через призму догматики.

Безсумнівна заслуга християнських апологетів полягає як в повчанні й утвердженні вірних, так і в тому, що вони представили християнське богослів'я зрозумілим для язичницької інтелігенції. Апологети знали релігійно-філософські потреби сучасного їм освіченого суспільства, що бажало знайти докази в реальності тих положень про Бога, як духовну істоту, моральний закон, безсмертя і відплату в майбутньому житті, які пропонувала панівна релігійна філософія. Саме ці істини із загальної сукупності християнського вчення і розкривають апологети перед язичницьким суспільством в поняттях і формах мислення сучасної освіти і культури, доводячи, що в об'явленому вченні дано все те, чого шукає істинна філософія: воно одне є надійною і корисною філософією, чистою і піднесеною за змістом і божественною за походженням.

Есхатологія християнських апологетів є вкрай цікавою в історичному та богословському контексті, оскільки проливає світло на процес зародження та становлення християнського вчення про кінець світу, прихід антихриста, Друге Пришестя Господа Ісуса Христа, загальне воскресіння мертвих тощо.

Аналіз досліджень. Автор при написанні цієї статті спирався на дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців (митроп. Макарія (Оксіюка), єп. Сільвестра (Малеванського), Т. Казакова, О. Ткаченка, Є. Якимову та ін.), що присвячували свої труди питанню есхатології у вченні апологетів.

Метою даної статті є аналіз есхатології в творах ранніх апологетів Церкви (II – III ст.). Відповідно до мети були поставлені такі завдання: охарактеризувати вчення апологетів про про кінець існування світу і людства;

показати їхнє розуміння часу приходу антихриста та другого Христового Пришестя; розкрити уявлення апологетів про загальне воскресіння мертвих; висвітлити бачення згаданими письменниками майбутньої участі всього Божого творіння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Есхатологія в християнських апологетів займає центральне місце. Цієї теми торкалися практично усі християнські апологети і розглядали її набагато повніше і докладніше, ніж це робили апостольські мужі. Таким чином в творах християнських апологетів ми вже не знаходимо тієї простоти есхатологічних міркувань, яку ми бачили у їхніх попередників.

Переходячи до розкриття вчення апологетів про Друге Христове Пришестя, ми вступаємо в самий центр вирішення ними питання про майбутню участь праведників, грішників і світу взагалі.

Св. Іустин Філософ часто говорить про два Пришестя Христа, які були сповіщені ще старозавітними пророками. На противагу Першому Пришестю, коли Христос явився як безславний, стражденний і смертний, вдруге Христос прийде, як прославлений, зі славою і у славі. Іустин наводить багато старозавітних пророцтв, які вказували на пришестя Христа. Вказують на Друге Пришестя Христа всі ті вислови старозавітних пророків, в яких говориться про ще несповнену славу Месії, Царя і Судді. На Друге Пришестя Христа, за словами святого мученика, вказують: Іс. 53: 12; 52: 13-53: 8; Дн. 7: 9-28; Іс. 55: 3-13; Пс. 109: 1-7; Зах. 2: 6; 12: 10-12; Іс. 63: 17; 64: 11². Вже в пророцтві патріарха Якова про свого сина Юду св. Іустин знаходить вказівку на Друге Пришестя Христа. Він вважає, що слова «Він буде очікуванням народів» символічно вказували на те, що буде Два Пришестя Христа³. Хрестоподібно розпростерті руки Мойсея, що підтримувалися весь день під час битви Ізраїля з Амаликом, прообразували Хрест і розп'яття, а перемога в цій битві під проводом Ісуса Навина (*Вих 17: 11-12*) – явлення Христа у славі. Два козла, один з яких відпускався, а інший приносився в жертву (*Лев 16: 8-10*), символізували вигнання Христа, Його вбивство юдеями, прийдешнє Пришестя, Його жертву за всіх грішників. Маючи на увазі язичників, автор «Умовляння до еллінів» вказує на книги Сивіли, в яких вона ясно і відкрито пророкує про Друге Пришестя Спасителя і про всі справи,

² Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка ; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 88-89, 191-192, 165-166, 193-194, 90-91.

³ Там само. С. 227.

які Він зробить у цей час⁴. Вдруге Христос прийде з неба видимим, згідно з свідченням пророка Даниїла, прийде на хмарах небесних і в супроводі Своїх ангелів⁵. Подібно до того, як Першому Прешестю Христа *«передував вісник, тобто Божий Дух, що був у Іллі, Який діяв у пророка Іоана»*, так і перед Другим Пришестям Сина Божого, за вченням св. Іустина, з'явиться Його предтеча – Ілля. Це явлення Іллі *«перед великим і страшним днем Господнім»*, на думку св. Іустина, було передбачене ще старозавітним пророком (Мал. 4: 5). І Спаситель, – зауважує св. мученик трохи нижче, – *«сказав, що прийде Ілля, і ми знаємо, що це здійсниться, коли Господь наш Ісус Христос зі славою прийде з небес»*⁶. Другим провісником майбутнього Христового пришестя, за словами св. Іустина, буде чоловік беззаконня, який, за свідченням пророка Даниїла (7: 25; пор. 2 Сол. 2: 8), буде панувати на землі *«час, часи і напівчас»*, причому під часом, всупереч розумінню юдеїв, не слід розуміти періоду у сто років⁷. Чоловік беззаконня за вченням Іустина, разом з тим буде чоловіком відступлення, що дозволить собі сміливі виступи проти Христа і Його послідовників⁸. Торкаючись питання про час Другого Пришестя Христа, св. Іустин, не висловлюючись однозначно, вважав, що воно наступить в недалекому майбутньому. На його думку, чоловік беззаконня, що передуватиме Другому Пришестю Христа, *«вже стоїть при дверях»*⁹. Переконаючи юдеїв покаятися до майбутнього Пришестя Христового, святий мученик зауважує, що для їх навернення залишилося мало часу¹⁰. Кажучи, нарешті, про місце Другого Пришестя Сина Божого, св. Іустин цілком ясно стверджує, що віруючі чекають майбутнього явлення Христа в Єрусалимі¹¹. Тут, в Єрусалимі, на переконання Іустина, юдеї впізнають Того, Кого вони збезчестили і Хто став жертвою за всіх грішників, що покалися. Тут Христос відкриє Своє тисячолітнє царство і знову буде їсти і пити зі Своїми учнями¹².

Св. Іриней Ліонський викладає есхатологічні погляди Древньої Церкви в полеміці з численними гностичними сектами. Відповідно до його вчення, Ісус Христос пробуде на небі до часу виконання всього того, що Бог сповістив через пророків, а після чого – знову прийде на землю для здійснення заключних подій в історії світу і людства. Св. Іриней дає точне визначення

⁴ Там само. С. 89-90.

⁵ Там само. С. 90.

⁶ Там само. С. 222.

⁷ Там само. С. 194.

⁸ Там само. С. 327.

⁹ Там само. С. 194.

¹⁰ Там само. С. 187.

¹¹ Там само. С. 290.

¹² Там само. С. 226.

часу Другого Пришестя Христа. На його думку, за скільки днів був створений цей світ, стільки тисячоліть він і існуватиме. У книзі Буття міститься інформація про те, що Бог створив світ за шість днів, а на сьомий день відпочивав, що слід розглядати як пророцтво про майбутні події. Якщо Священне Писання містить вказівку на те, що один день Господом розглядається в якості тисячоліття (Пс. 89: 4; 2 Петр. 3: 8), а світ був створений за шість днів, то він повинен закінчити своє існування в шеститисячний рік. Після закінчення теперішнього світу повинен настати сьомий день спокою, під яким св. Іриней розумів час тисячолітнього земного царства Христа. Звідси видно, що Друге Пришестя Христа має своєю головною метою відкриття земного царства Христа, що має відбутися в кінці шеститисячного року світової історії. Кінцю світу і Другому Пришестю Христа передуватимуть наступні ознаки: велика світова скорбота і явлення антихриста. Скорбота, на думку св. Іриней, в світі необхідна для спасіння, тому що через неї відбувається очищення від гріхів, що дозволить очищеним людям царювати з Христом під час тисячолітнього царства. Саме тому в кінці світу і буде велика скорбота, подібної якій ніколи не було в світі і не буде. Опису антихриста і його діяльності св. Іриней приділяє багато уваги. Можна навіть сказати, що св. Іриней робить першу по суті спробу дати чіткий опис антихриста в творі «Проти ересей». Об'єднавши і систематизувавши всі існуючі до цього часу розрізнені вказівки та пророцтва, святитель зробив висновок, що антихрист прийде з коліна Данового¹³. Це буде безбожний, неправедний і беззаконний цар, який отримає всю владу диявола і відродить в собі все боговідступництво. Він утвердить свій престіл в Єрусалимському храмі, усуне всіх ідолів, і буде намагатися переконати людей, що він сам є Богом. Все це знаходить підтвердження в текстах Священного Писання: антихрист, за словами апостола Павла, буде людиною гріха, сином погибелі, що сяде в храмі Божому і видаватиме себе за Бога (2 Сол. 2: 34), десять апокаліптичних царів (Одкр. 17: 12-13) дадуть йому силу і владу для переслідування християн, чому він активно сприятиме¹⁴. Царство антихриста триватиме три з половиною роки, під час якого він утвердить свій престіл в Єрусалимському храмі. Коли антихрист, таким чином, все існуюче в світі призведе до руйнування, тоді прийде Господь з неба на хмарах, у славі Отця, і пошле його разом з його слугами у вогнене озеро, а праведникам відкриє часи царства слави¹⁵. Безперечною заслугою св. Іриней є спроба визначити ім'я антихриста, яке виражається числом 666. Таке ім'я,

¹³ *Ириней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 519.*

¹⁴ *Там само. С. 509.*

¹⁵ *Там само. С. 520.*

на думку єпископа, буде присвоєно антихристу через накопичення в ньому всього людського зла. Також числове ім'я 666, згідно з Одкровенням св. апостола Іоана Богослова (*Одкр. 13: 18*), засвоюється «*піднятий з моря тварини*»¹⁶.

Свій внесок у розвиток християнської есхатології зробив святий Іполит Римський. На жаль, багато з його творінь до нашого часу не дійшли чи збереглися лише в уривках. Ймовірно, цим і обумовлюється та обставина, що есхатологічні погляди св. Іполита не у всіх своїх пунктах відрізняються повною визначеністю. Іполит Римський в своєму вірванні багато в чому розвиває ідеї св. Іринія Ліонського. Перш за все, це стосується спроби визначення часу Другого Пришестя Христа. Погоджуючись в цьому питанні з Іринеем, Іполит пов'язує Друге Пришестя Христа і настання кінця світу із закінченням 6000 років від його створення¹⁷. Св. Іполит Римський говорить, що Перше Христове Пришестя у плоті звершилось в 5500 році від Адама¹⁸. І для того, щоб настала субота, святий день відпочинку, у який спочив Бог від усіх Своїх справ, які створив, обов'язково необхідно, щоб сповнилися 6000 років, тому що субота є образом і подобою майбутнього царства святих, коли вони, як говорити апостол Іоан Богослов, будуть царювати разом з Христом, коли Він прийде з небес. Оскільки, День Господній, як тисяча років (*Пс. 89: 5; 2 Петр. 3: 8*), то, якщо Бог створив все за шість днів, то мають сповнитись і 6000 років. Але вони ще не здійснилися. Коли апостол Іоан говорить: «*п'ять впали, один є, тобто шостий, а інший ще не прийшов*» (*Одкр. 17: 10*), то розуміє під цим іншим сьомий день, який і буде відпочинком. Таким чином, від Різдва Христового потрібно відрахувати 500 років, що залишаються до виконання шести тисяч, «*і тоді буде кінець*». Протягом останніх 500 років «*буде проповідане євангелія всьому світу, а потім, після закінченні шостого дня, припиниться і теперішнє життя*»¹⁹. Однак, незважаючи на останні погляди, св. Іполит, на думку німецького професора Л. Атцбергера, не може вважатися хіліастом у власному сенсі. Справа в тому, що він у своїх творах ніде не говорить, що майбутня субота спокою продовжиться тисячу років. Він не вчить, що прийдешнє царство праведників буде полягати в тому, що Христос на землі з ними царюватиме тисячу років. Навпаки, у своїх творах, як ми бачили, він не один раз називає Царство Боже вічним²⁰. Спираючись на тексти Священного Писання, св. Іполит Римський намагається визначити ознаки Другого Пришестя Христа. До таких можна відне-

¹⁶ Там само. С. 518.

¹⁷ *Ипполит Римский, сщмч. О Христе и антихристе*. СПб.: Библиополис, 2008. С. 166-167.

¹⁸ Там само. С. 165.

¹⁹ Там само. С. 166-167.

²⁰ *Atzberger L. Geschichte der christlichen eschatology innerhalb der vorncänischen Zeit*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1896. С. 279-280.

сти наступні: проповідь Євангелія у всьому світі, явлення пророків Еноха і Іллі, прихід антихриста, який вб'є пророків за те, що вони відмовляться йому поклонитися. Безсумнівною заслугою Іполита Римського є спроба розвинути вчення Іринія Ліонського про антихриста і доповнити його образ на підставі текстів як Старого, так і Нового Завітів. Цьому присвячено твір «Про Христа і Антихриста». Антихрист, на думку свт. Іполита, є диявольська паралель Христа або, більш того, його досконала антиномія:

«Лев – Христос, лев і антихрист; цар – Христос, цар, хоч земний, і антихрист. Спаситель явився як Агнецъ (Ін. 12: 31; 14: 30; 16: 11; Одкр. 5: 6); подібним же чином і той видаватиме себе за Агнця, хоча всередині буде залишатися вовком. Обрізаним Спаситель прийшов у світ, подібним же чином з'явиться той...»²¹.

Таким чином, Іполит показує, що антихрист буде намагатися у всьому уподібнитись Господу Ісусу Христу. Він відновить Єрусалимський храм, почне гоніння на Церкву. Час царювання антихриста Іполит обчислює в три з половиною роки або 1290 днів. На відміну від Іринія, Іполит не намагається вирахувати ім'я антихриста, стверджуючи, що про нього не можна сказати щось ствердно, воно відкриється тільки при його появі²². Коли всі зазначені ознаки будуть сповнені, тоді і наступить Друге Христове Пришестя, тоді і з'явиться з небес «Божий Син, на Якого ми сподіваємося (2 Кор. 1: 10) і Який накликає спалення і праведний суд на всіх тих, які не увірували в Нього». Він також знищить владу і силу «супротивника» (антихриста). Обчислюючи ще більш точно день Другого Христового пришестя, св. Іполит звертає увагу на вислів пророка Даниїла: «благословенний той, хто чекає, і досягне до тисячі трьох сотень тридцяти й п'яти днів» (12: 12) і на підстав нього стверджує, що після падіння антихриста до пришестя Христа ще пройде 45 днів цілковитого беззаконня²³.

У центрі вчення Климента Олександрійського стоїть проблема загробної участі кожної конкретної душі. Вогненні пекельні муки, які є покаранням для померлих грішників, так само служать для них засобом очищення від гріхів і шляхом до досягнення блаженства. Іншими словами, можна припустити, що колись може настати загальний апокатастасіс. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою митр. Макарія (Оксіюка), який вважав, що

²¹ *Ипполит Римский, сщмч. О Христе и антихристе... С. 214.*

²² *Ткаченко А. Ипполит Римский. Эсхатология // Православная энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2011. Т. XXVI: «Иосиф I Галисий - Исаак Сирий». С. 220.*

²³ *Ипполит Римский, сщмч. О Христе и антихристе... С. 194.*

«при такому погляді на значення для душ померлих грішників вогнених мук Климент Олександрійський повинен був вважати Друге Пришестя Христа і пов'язані з ним інші світові події малозначущими і майже зайвими, але, дотримуючись в даному випадку основ християнського передання, він цього не робить, хоча кожній з останніх світових подій приділяє дуже мало уваги»²⁴.

Таким чином, хоча Климент Олександрійський у своєму вченні висуває на перший план проблему загробного існування душі, він не обходить стороною питання про Друге Господнє Пришестя і кінцеву участь світу. Торкаючись питання про Друге Пришестя, Климент називає його «Днем Христа», коли Ісус Христос прийде на землю вдруге у славі і з воїнством для того, щоб звершити Загальний Суд²⁵.

Приділяє мало уваги темі Другого Пришестя Христа і Оріген. Хоча Оріген не дає точного визначення часу Другого Пришестя, але виділяє ряд ознак, які передуватимуть цій події. На його переконання, перед Другим Христовим Пришестям на землю, по-перше, на землі буде голод, землетруси, хвороби, суперечки, війни, по-друге, припинять своє існування всі релігії, крім християнства²⁶. Тоді відбудеться навертання до віри всіх народів, в тому числі і юдеїв, хоча Єрусалим і їх царство не буде відновлені. Однак, незважаючи на широке поширення християнства перед Другим Пришестям Христа, буде багато грішників²⁷. Тоді, за вченням Орігена, має з особливою силою проявитися антихристиянський початок, який має в світі багато різних носіїв, хоча у власному розумінні існує тільки один антихрист, який прийде в кінці світу²⁸. Однак, заслуговує уваги той факт, що ставлення до антихриста у Орігена не є однозначним. З одного боку, він говорить про антихриста як про конкретну особу, яка з'явиться в майбутньому і в цьому відношенні його предтечами є самарянські лжепророки Досифей і Симон Волхв, які ще в апостольський вік оголосили себе месіями і створили власні релігійні громади. З іншого боку, слідуючи алегоричному тлумаченню Священного Писання, Оріген говорить про антихриста в переносному сенсі як про *«хибне слово, що має вигляд*

²⁴ Макарий (Оксиюк), митр. Эсхатология св. Григория Нисского: Историко-догматическое исследование. К.: Типография Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. С. 116-117.

²⁵ Якимова Е. Проблема эсхатологии в святоотеческой традиции: от Ириния Лионского к Иоанну Златоусту // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л. Н. Толстого. Тула: Тульский государственный педагогический университет им. Л. Н. Толстого (ТГПУ), 2013. № 3 (7), октябрь. С. 169.

²⁶ Макарий (Оксиюк), митр. Эсхатология св. Григория Нисского... С. 157.

²⁷ Там само. С. 157.

²⁸ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. С. 554.

істини», тим самим, розуміючи під ним безособистісне і аж ніяк не есхатологічне явище²⁹.

Тертуліан був переконаний в близькості кінця світу і пристрасно чекав його. Хоча, звертаючись до язичників, він неодноразово повторює, що християни, молячись за Римську владу, просять, щоб Господь почекав із загибеллю світу. Однак його твори, що були спрямовані до християн, стверджують зворотне.

«Ми бажаємо, – говорить Тертуліан, – скоріше царювати, а не довше рабствувати. Воістину нехай прийде, як можна скоріше, Господи, Царство Твоє, очікування християн, сум'яття язичників, заради якого ми страждаємо, ні, краще сказати: за яке ми молимося. Наші сподівання спрямовані до закінчення віку цього, до кінця світу, до пришествя великого дня Господнього, дня гніву і помсти».

Порядок кінця світу у Тертуліана збігається з вченням свт. Іринія Ліонського: в кінці світу на світ обрушаться Божі кари, впаде Вавилон (Рим). Встановиться царство антихриста, але Христос з ангелами і святими здолає його і кине в безодню³⁰.

Після Другого Пришествя Христа і перемоги над антихристом зло і нечестя будуть винищені з лиця землі, диявол буде пов'язаний і ув'язнений в безодню, а земля заспокоїться. Тоді відбудеться воскресіння мертвих. Істину майбутнього воскресіння мертвих, за свідченням християнських апологетів, визнавали в їх часи і юдеї, але далеко не всі язичники. Особливо негативно до неї ставилися гностики. Не визнаючи воскресіння мертвих, вони намагалися всіляко довести його неспроможність. Природно, на долю апологетів випадало нелегке завдання – спростувати доводи супротивників воскресіння мертвих і довести істинність останнього.

На думку св. Іустина, докази майбутнього воскресіння мертвих дав Сам Христос, коли Він під час Свого земного життя зіцілав і воскрешав мертвих і коли Він, нарешті, Сам помер і воскрес³¹. Далі, доказом майбутнього воскресіння людських тіл, а не душ, служить та обставина, що може воскреснути тільки те, що вмирає; душі ж безсмертні. Нарешті, зауважує св. Мученик, що безсмертя душі визнавали ще давні філософи. Тому, Христос нічого не сповістив би нам нового, якщо б Він навчав про духовне воскресіння. Навпаки, Він дарував нам нечувану надію Своєю проповіддю про воскресіння людського

²⁹ Якимова Е. Проблема эсхатологии ... С. 169.

³⁰ Казаков Т. Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной Церкви // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна 2011. Вип. 14. С. 10.

³¹ Апологети... С. 122.

тіла³². В творі «Проти еллінів» Татіан теж висловлює думку про воскресіння тіл, вказуючи джерелом цього воскресіння всемогутність Божу. Цю думку єпископ Сільвестр (Малеванський) передає такими словами:

«хоча тіло і знищить вогонь, або воно загине в річках і морях, або ж буде з'їдене звірами, але його сутність збережеться в багатій скарбниці Господа, Який, коли захоче, відновить його до свого попереднього стану»³³.

У можливості воскресіння мертвих, на думку Татіана, засвідчує вже факт народження людей.

«Ми віримо (в істину воскресіння) внаслідок ось таких підстав. Як я, не існуючи до народження, не знав, ким я був, а тільки був у сутності плотської речовини, а коли я, маючи буття, народився, то самим народженням упевнився у своєму існуванні; таким же точно чином я народжений, через смерть переставши існувати і бути видимим, знову буду існувати подібно до того, як колись мене не було, а потім я народився»³⁴.

Докази щодо істини майбутнього загального воскресіння мертвих наводить і апологет Афінагор в творі «Про воскресіння мертвих». Для Афінагора твердження невіруючих людей проти воскресіння не має ніякої ціни, оскільки є бездоказове. На думку апологета, противники воскресіння мертвих для заперечення воскресіння мертвих мали б підставу тільки в тому випадку, якщо б вони могли довести, що Бог не може або не бажає воскресити мертвих. Але зробити цього вони не можуть. І справді, якщо Бог міг створити людські тіла з нічого, то Він, на думку Афінагора, ще з більшою легкістю буде в змозі їх відтворити. Що ж стосується бажання Бога воскресити людей, то і для Нього немає жодних перешкод, тому що воно не суперечить достоїнству Бога. І справді, якщо не було недостойним Бога створити людину, то тим більше не буде недостойним Його воскресити останню. Однак, кажуть, що воскресіння людей неможливе з тієї причини, що людські тіла часто поїдаються тваринами, а через них людьми, внаслідок чого одні і ті ж частини відомого людського тіла начебто повинні стати приналежністю багатьох воскреслих тіл. Але в основі цієї аргументації супротивників загального воскресіння мертвих, на переконання Афінагора, лежить

³² Там само. С. 122-23.

³³ Сильвестр (Малеванский), еп. Опыт православного догматического (богословия с историческим изложением догматов): в 5 т. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 5. С. 372.

³⁴ Апологети... С. 142.

змішання обмеженого людського знання з безмежною мудрістю і всемогутністю Творця і Упорядника всесвіту, Який призначив для кожної живої істоти відповідну їй природі їжу. Тому, не кожна речовина може субстанційно об'єднається з усяким тілом. Протівне природі відомого тіла ніколи субстанційно не з'єднається з останнім, тому що воно не становить спорідненої і відповідної йому їжі. Само собою є зрозумілим, що людське тіло, не призначене в їжу як тварин, так й інших людей, не може об'єднається субстанційно з ними³⁵. Афінагор вважає також неспроможним і те міркування супротивників воскресіння мертвих, за яким Бог ніби так само не може воскресити розкладине людське тіло, як гончар або митець не можуть відновити своїх творів, якщо вони розбіються або застаріють від часу. На думку Афінагора, заблудження людей, що дотримуються даних переконань, полягає в тому, що вони вважають сили Бога і людей однаковими. Встановивши через спростування розглянутих заперечень супротивників загального воскресіння мертвих можливість останнього, Афінагор намагається довести і його майбутню необхідність. З цією метою він наводить кілька аргументів. Насамперед, він доводить необхідність майбутнього воскресіння мертвих, виходячи із створення людини. На його думку, людина створена для власного життя, причому це її життя, як життя істоти, що носить у собі образ Самого Творця і володіє розумом, повинне тривати вічно. Так як природу людини складають душа і тіло, то ясно, що якщо останнє руйнується через смерть, то воно має воскреснути³⁶. Далі Афінагор доводить необхідність майбутнього воскресіння мертвих, виходячи з уявлення про природу людини, розглядаючи, втім, цей доказ у зв'язку з зазначеним вище³⁷. Він наголошує на тій обставині, що людина складається з душі і тіла. Як душа, так і тіло створені один для одного. Між діями душі людини і діями його тіла існує повна згода. Тому, ясно, що і їх остання мета повинна бути однаковою. Звідси, оскільки людина створена для вічного життя, то повинна існувати вічно не тільки її душа, але і тіло³⁸. Потім, Афінагор виводить необхідність загального воскресіння мертвих з поняття про суд і відплату. Визнаючи дію Провидіння в світі, він вважає, що Його правосуддя має розповсюдити свою дію на всю людину, саме, як на ту, що складається з душі і тіла. Так як душа і тіло людини часто не отримують винагороди у цьому світі, а також безпосередньо після її смерті, тому що тоді тілесна людська природа руйнується, то необхідно, щоб остання, для отри-

³⁵ Апологети... С. 77-78.

³⁶ Там само. С. 86.

³⁷ Там само. С. 87-88.

³⁸ Там само. С. 89-90.

мання заслуженої нею відплати, воскресла³⁹. Цього вимагає справедливість, бо не одна душа людини під час її земного життя бере участь у здійсненні чесноти чи пороку, а разом з нею і її тіло⁴⁰. Заповіді Божі дані не одній тільки душі людини, а цілій людині, що складається з душі і тіла⁴¹. Нарешті, на думку Афінагора, необхідність майбутнього воскресіння мертвих впливає і з уявлень про останнє призначення людини. Таким призначенням людини буде її нагородження або покарання. Якщо ж, як ми вже бачили, природу людини складають душа і тіло, то, само собою зрозумілим є те, що одна душа без тіла не може досягти ні повної нагороди, ні покарань. Звідси випливає, що для того, щоб людина досягла свого останнього призначень, необхідно воскресіння її тіла⁴². Апологет Афінагор же бажає за потрібне відзначити участь в майбутньому воскресінні і новонароджених дітей⁴³. Афінагор говорить, що колись ми будемо перебувати у Бога і з Богом, незмінними і безпристрасними душею, не як тілесні, хоча і будемо мати тіло, але як небесні духовні істоти⁴⁴. Бог, – як вважає Афінагор в іншому своєму творі, – може тлінне змінити в нетлінне⁴⁵, і Він колись дарує душі нетлінне і безпристрасне тіло⁴⁶, яке не буде мати потреби в поживних речовинах⁴⁷.

Віру в загальне воскресіння мертвих висловлює також і св. Феофіл Антіохійський в своєму творі «До Автолика». На думку св. Феофіла, можливість майбутнього воскресіння мертвих не може заперечуватися після того, як Бог створив першу людину з нічого і нас постійно творить з незначної вологої сутності, яка колись і сама не існувала⁴⁸. Крім того, на думку святого, вже в цьому світі Бог дає нам багато доказів можливості майбутнього воскресіння мертвих. У цьому відношенні заслуговує уваги припинення і відновлення пори року, днів та ночей, відновлення рослин, виростання дерев з насіння і плодів, які, перш ніж вирости, повинні згнити, зникнення і поява місяця на небі, повернення тілесного здоров'я, краси і сил людині після тяжкої хвороби і т. п.⁴⁹.

Вчення св. Іринія Ліонського про загальне воскресіння мертвих сформувалося в процесі полеміки з гностиками, які піддавали його під сумнів.

³⁹ Там само. С. 95-96.

⁴⁰ Там само. С. 99.

⁴¹ Там само. С. 102-103.

⁴² Там само. С. 105.

⁴³ Там само. С. 89; 71.

⁴⁴ Там само. С. 60.

⁴⁵ Там само. С. 71.

⁴⁶ Там само. С. 81.

⁴⁷ Там само. С. 76.

⁴⁸ Там само. С. 16.

⁴⁹ Там само. С. 20-21.

Воскресіння мертвих, за вченням св. Іриней Ліонського, буде загальним. Під час Свого Другого Пришестя Христос воскресить як праведних, які увійдуть в Його царство, так і грішників. Син Божий воскресить навіть тих, які не бажають свого власного спасіння, щоб вони визнали силу Того, Хто воскресить їх з мертвих. Можливість загального воскресіння мертвих, на думку св. Іриней, випливає з того, що людські тіла, хоча і розпадаються на свої складові частини, однак абсолютно не знищуються. Земля, з якої утворені наші тіла, прийнявши їх назад до себе, зберігає їх, як насіння, змішується з родючою землею. Як насіння, що розпалося, зазнало тління і змішавшись з землею, знову проростає в прекрасному вигляді, так і наші тіла після преображення у горнілі землі, воскреснуть чистими і нетлінними⁵⁰. Воскресіння померлих людей буде справою Самого Бога. Однак св. Іриней Ліонський не визнавав одночасного воскресіння праведників і грішників. Він припускав спочатку воскресіння одних праведників для земного царства Христа, а потім, після закінчення цього царства, – загальне воскресіння. Праведні люди далеко не відразу досягають в загробному житті повного блаженства. Навпаки, вони поступово сходять до свого небесного Отця. Однією із стадій цього їх сходження до свого Творця є земне царство Христа, в якому вони перебуватимуть після свого воскресіння. Це царство є «початком нетління» і через нього «достойні поступово звикають сприймати Бога»⁵¹. Зображуючи царство Христа, св. Іриней зазначає, що засновником і вічним його царем буде Сам Спаситель, Який царюватиме в домі Якова ввіки⁵². Св. Іриней вважає, що земля під час цього Христового царства проявить свою незвичайну родючість⁵³, а тварини – дивовижну покірність людям (Іс. 11: 6-9; 65: 25)⁵⁴. Тоді земний Єрусалим буде відтворений за образом небесного (пор. Іс. 54: 11-14; 65: 18-23)⁵⁵. Час земного Христового царства буде для його громадян істинною суботою, в яку вони не будуть робити нічого земного, але будуть мати приготовану Богом трапезу, яка доставить їм усяку їжу⁵⁶. Св. Іриней Ліонський ніде в своїх творіннях точно не каже, скільки часу продовжиться земне царство Христа. Однак, на підставі сказаного вище можна безпомилково стверджувати, що він допускав його існування протягом тисяч років. При цьому, за словами митр. Макарія (Оксіюка), свт. Іриней був далеким від грубих хіліастичних уявлень, які мали юдеї та юдео-християни. Св. Іриней, як ми бачили,

⁵⁰ *Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди...* С. 543.

⁵¹ Там само. С. 523.

⁵² Там само. С. 240-241.

⁵³ Там само. С. 526-527.

⁵⁴ Там само. С. 527.

⁵⁵ Там само. С. 531.

⁵⁶ Там само. С. 526.

дивився на земне царство Христа, як на одну із стадій поступового сходження праведних людей до Бога, спілкування з Яким, споглядання Якого і подобу Якого складають вищий щабель небесного блаженства⁵⁷. Таким чином, на думку св. Іринія, земне царство Христа є внутрішньо необхідним для людства, для якого отримання небесного блаженства складає останню мету існування у світі.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, можна прийти до висновків, що есхатологічна проблематика у вченні християнських апологетів ще не має характеру цілком чіткої системи. Вони торкалися цієї проблеми в основному з апологетичними і полемічними цілями. Апологети приділяють увагу тим положенням, які піддаються сумнівам або заперечуються з боку гностиків, язичників та ін. У них ще неможливо простежити цілу ґрунтовну побудову поглядів. І тільки отці наступних століть надали цьому вченню забарвлення науково-обробленої богословської системи.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: В українському перекладі з паралельними місцями / *Переклад Патріарха Філарета (Денисенка)*. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407, [8] с.
2. Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / *під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]*. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 590, [2] с.
3. *Ипполит Римский, сщмч.* О Христе и антихристе. СПб.: Библиополис, 2008. 400 с.
4. *Ириней Лионский.* Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / *Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды*. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. 672 с.
5. *Казаков Т.* Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной Церкви // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна 2011. Вип. 14. С. 8-16.
6. *Макарий (Оксиюк), митр.* Эсхатология св. Григория Нисского: Историко-догматическое исследование. К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. [XX], 666, [8] с.
7. *Ориген.* О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. 792 с.
8. *Сильвестр (Малеванский), еп.* Опыт православного догматического (богословия с историческим изложением догматов): в 5 т. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 5. [VII], 499 с.
9. *Ткаченко А.* Ипполит Римский. Эсхатология // *Православная энциклопедия* / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. М.: Церковно-научный центр

⁵⁷ *Макарий (Оксиюк), митр.* Эсхатология св. Григория Нисского... С. 78.

«Православная Энциклопедия», 2011. Т. XXVI: «Иосиф I Галисий - Исаак Сирий». С. 219-220.

10. Якимова Е. Проблема эсхатологии в святоотеческой традиции: от Иринея Лионского к Иоанну Златоусту // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Н. Толстого. Тула: Тульский государственный педагогический университет им. А. Н. Толстого (ТГПУ), 2013. № 3 (7), октябрь. С. 166-174.
11. Atzberger L. Geschichte der christlichen eschatology innerhalb der vornicänischen Zeit. – Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1896. [XII], 646 p.

References:

1. *Bibliia* (2004). Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu: V ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy / *Pereklad Patriarkha Filareta (Denysenka)*. K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu.
2. *Apolohety* (2010). Zbirka pysan drevnikh khrystyian apolohetiv u perekladi na ukrainsku movu / *pid red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiei Rusy-Ukrainy Filareta [per. ta peredm. do knyh prot. Kostiantyna Lozinskoho, Andriia Khromiaka ta Kostiantyna Moskaliuka; avtor vstup. st. Oleksandr Myronchuk]*. K.: Vydavnychi viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu.
3. *Yppolyt Rymnyi, sshchmch.* (2008). O Khryste y antykhryste. SPb.: Byblyopolys.
4. *Yrynei Lyonskyi.* (2008). Protyv eresei. Dokazatelstvo apostolskoi propovedy. Per. prot. P. Preobrazhenskoho, N. Y. Sahardy. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko».
5. *Kazakov T.* (2011). Eskhatolohyia Tertullyana, ee ystoky y vlyianye na uchenye Zapadnoi Tserkvy. Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. Vyp. 14.
6. *Makaryi (Oksyiuk), mytr.* (1914). Eskhatolohyia sv. Hryhoryia Nysskoho: Ystoryko-dohmatycheskoe yssledovanye. K.: Typohrafiia Akts. O-va «Petr Barskyi v Kyeve».
7. *Oryhen.* (2008). O nachalakh. Protyv Tselsa. SPb.: Byblyopolys.
8. *Sylvestr (Malevanskyi), ep.* (1897). Opyt pravoslavnoho dohmatycheskoho (bohoslovyia s ystorycheskym yzlozhenyem dohmatov): v 5 t. K.: Typohrafiia Ymperatorskoho Unyversyteta Sv. Vladymyra.
9. *Tkachenko A.* (2011). Yppolyt Rymnyi. Eskhatolohyia. Pravoslavnaia entsyklopedyia. M.: Tserkovno-nauchnyi tsentr «Pravoslavnaia Entsyklopedyia», T. XXVI: «Yosyf I Halysyt - Ysaak Syryn».
10. *Iakymova E.* (2013). Problema eskhatolohyy v sviatooteleskoi tradytsyy: ot Yryneia Lyonskoho k Yoannu Zlatoustu. Humanytarnye vedomosti THPU ym. L. N. Tolstoho. Tula: Tulskeyi hosudarstvennyi pedahohycheskyi unyversytet ym. L. N. Tolstoho (THPU). № 3 (7).
11. *Atzberger L.* (1896). Geschichte der christlichen eschatology innerhalb der vornicänischen Zeit. - Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung